

ANTONY FLEW'UN DÜŞÜNSEL DÖNÜŞÜMÜ VE İSLAM ALGISI

İbrahim YILDIZ*

Öz

Ömrünün, neredeyse üçte ikisini her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen bir Tanrı'nın varlığına karşı argümanlar geliştirmekte geçiren, ancak son zamanlarında bir Tanrı'nın varlığını kabul eden Antony Flew, değişiminin, her zaman temel aldığı iddia ettiği “kanıtın götürdüğü yere git” ilkesinin bir gereği olduğunu ileri sürer. Öncesinde kanıtın Tanrı'nın varlığına karşı durmayı gerektirdiğini ancak şu an kendisini bir Tanrı'nın var olduğu düşüncesini kabul etmeye yönlendirdiğini ifade eder. Bu çalışma, Flew'un “kanıtın götürdüğü yere gitmelisin” ilkesini İslam söz konusu olduğunda tatbik etmediğini ele alacaktır. Bunu yaparken öncelikle Flew'un görüş değiştirmesi sonrasında benimsediği Tanrı anlayışı kısaca anlatılacaktır. Daha sonra Hıristiyanlık hakkındaki düşüncelerine değinilecektir. Ardından İslam'a karşı ileri sürdüğü argümanlar değerlendirilecektir. Son olarak, İslam mevzubahis olduğunda Flew'un “kanıtın götürdüğü yere git” ilkesine uyup uymadığı tartışılacaktır. Sonuç olarak, Flew'un en azından reddettiği Hristiyanlığa göstermiş olduğu müsamahayı “kanıtın götürdüğü yere gitmelisin” ilkesi gereği İslam'a da göstermesi gerektiği ancak İslam'a dair eskiden sahip olduğu sert ve taraflı iddialarını yeniden gözden geçirmedeği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: İslam, Hristiyanlık, Deizm, Ateizm, Kanıt, Antony Flew.

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Felsefesi e-posta: i.yildiz@alparslan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3139-2169.

Atıf/Cite as: Yıldız, İbrahim. “Antony Flew'un Düşünsel Dönüşümü ve İslam Algısı”. *Dini Araştırmalar* 25/63 (Aralık 2022), 631-647.
<http://doi.org.10.15745/da.1179662>

Antony Flew's Intellectual Transformation and Islamic Perception

Abstract

Antony Flew has spent nearly two-thirds of his life arguing against the existence of an omnipotent and all-knowing God, but towards the end of his life, he has accepted the existence of one. He argues that his change is due to the principle of “follow the argument wherever it leads”. He states that at first the argument required to oppose the existence of God, but the argument now leads him to accept the idea that there is a God. This study will consider whether Flew applies the principle “follow the argument wherever it leads” when it comes to Islam. While doing this, first, Flew's conception of God, which he endorsed after accepting the existence of God, will be briefly described. Then, his thoughts on Christianity after the acceptance of God's existence will be addressed. Next, the arguments he developed against Islam will be evaluated. Finally, it will be discussed whether he adapts the principle of “follow the argument wherever it leads” when Islam is at stake. As a result, it has been seen that Flew should at least have shown the tolerance he showed to Christianity, which he rejected, to Islam in accordance with the principle of “follow the argument wherever it leads” nevertheless, he did not reconsider his former harsh and biased claims about Islam.

Keywords: Islam, Christianity, Deism, Atheism, Evidence, Antony Flew.

Summary

One of the leading figures in the theism and atheism debate is Antony Flew, a former atheist who accepted the existence of a God towards the end of his life. Flew, who has struggled to ground atheism for an important part of his life, argues that there has been a necessary change in his ideas as a requirement of the principle “follow the argument wherever it leads”. He states that earlier, the evidence he reached necessitated opposing the existence of God, but the evidence now led him to accept the idea that there is a God. Although this change of opinion in Flew was considered an important development by theists, it was not welcomed by atheists and was the subject of some important criticisms. Hence, Flew wrote *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed His Mind* with Roy Abraham Varghese in 2007 to respond to the criticisms directed at his change of opinion and to explain the reasons for accepting the existence of God. In this work, Flew presents what he defended before and the arguments that made him abandon his previous

views. Here, he focuses on three arguments in particular; laws of nature, the fact that the current world contains a purpose and order, and the existence of the universe. As a result, he argues that among these arguments, especially the design argument, which is also confirmed by today's scientific advances, led him to accept the existence of an omnipotent, omnipresent, immutable, immaterial God that exists without a cause. Despite all this, Flew stated that he thinks of becoming a theist when he concluded that there is a God, however, he did not become a theist, but a deist. When we look at his ongoing discourses, he does not mean to accept the theistic God by the expression "I am considering becoming a theist". Flew's phrase rather endorses the idea that only one God can exist. Therefore, he does not accept any religion based on revelation; instead, he adopts an Aristotelian understanding of God who has the characteristics of power and intelligence. In this respect, his change of thought about the existence of God should not be considered as a search for religion. Therefore, it does not seem right to see Flew's change as "coming to faith" that requires religious practices. Flew states that the change of opinion is the result of his having set the principle "follow the argument wherever it leads" as a motto and the arguments put forward forced him to accept the existence of a God. At this point, an important question needs to be asked. After Flew changed paradigm, has there been a change in his attitude towards important theistic religions? In other words, did Flew need a revision of his previous ideas about the religions in question? Flew talks more about the two theistic religions after the change of paradigm. These are Christianity and Islam. Despite his rejection, it is seen that he made a transition to a more moderate discourse about Christianity. For this reason, in his book, which Varghese also contributed, it was claimed that Flew was under Varghese's influence, so the things he did not adopt about Christianity in the book were presented as if they were his thoughts. In response, he rejected the criticism that Varghese manipulated his ideas and said that the ideas in the book were entirely his own. It can be argued that there is no manipulation in the book. Because he uses moderate discourse not only in the book mentioned but also in his other works and discussions on Christianity. As a result, although he rejected Christianity, it is noteworthy that in his book and speeches he avoided using a discourse that disparages Christianity, and even he included expressions that glorify it. In response to the positive rhetoric he used for Christianity, it was seen that he did not reconsider other theistic religions and, especially when it comes to Islam, he continued the claims he adopted before accepting the existence of God. He put forward various arguments especially to denigrate

and refute Islam. However, although they do not constitute evidence, most of the arguments he used against Islam can also be used against Christianity. So, the “No” answer to the question “did Flew follow the argument wherever it leads?” seems quite reasonable. As a result, it is seen that Flew set out with the claim of philosophical objectivity but could not give up on religious and cultural bigotry against Islam.

Giriş

Teizm ve ateizm tartışmalarının önde gelen isimlerinden biri eski bir ateist olan, fakat ömrünün sonlarına doğru bir Tanrı'nın varlığını kabul eden Antony Flew'dur. Hayatının önemli bir kısmında ateizmi temellendirmek için çabalayan Flew, temel aldığı “kanıtın götürdüğü yere git” ilkesinin bir gereği olarak fikirlerinde zorunlu bir değişimin yaşandığını savunur. Öncesinde, ulaştığı kanıtların Tanrı'nın varlığına karşı durmayı gerektirdiğini, ancak kanıtın *şu an* kendisini bir Tanrı'nın var olduğu düşüncesini kabul etmeye yönlendirdiğini ifade eder.¹ Tanrı inancına dair ses getiren bu düşünsel değişimini ilk olarak Gary Habermas ile yaptığı bir telefon görüşmesinde dile getirir. Bu görüşmede teist olmayı düşündüğünü Habermas'a bildirir; bunu, daha sonra, Habermas ile yaptığı bir röportajda da ayrıntılarıyla açıklar. Bu röportaj, “My Pilgrimage from Atheism to Theism: A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”² başlığıyla yayınlanmıştır. Flew'daki bu fikir değişimi, teistler tarafından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmesine karşılık ateistlerce hoş karşılanmamış ve önemli bazı eleştirilere konu olmuştur. Buna binaen Flew, 2007 yılında düşünsel değişimine yöneltilen eleştirilere cevap vermek ve Tanrı'nın varlığını kabulünün sebeplerini açıklamak için *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed His Mind*³ isimli eseri Roy Abraham Varghese ile kaleme almıştır.

Flew, bu eserinde daha önce neleri savunduğunu ve savunduğu görüşlerini terk etmesini sağlayan argümanları sunmaktadır. Burada özellikle üç argüman üzerinde durmaktadır; doğa kanunları, alemin bir gaye ve nizam içerdiği

¹ Ergin Ögcem, “Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği”, *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2015), 216.

² Antony Flew - Gary R. Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, *Philosophia Christi* 6/2 (2004), 197-211.

³ Bu eser Türkçeye *Yanılmışım Tanrı Varmış* başlığı ile tercüme edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bk. Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, çev. Hasan Kaya ve Zeynep Ertan (İstanbul: Profil Yayıncılık, 2011).

gerçeği ve evrenin varlığı. Neticede bu argümanlar arasında, özellikle günümüz bilimsel ilerlemeleriyle de teyit edilen tasarım argümanının, kendisini nedensiz var olan, her şeye kadir, her yerde hazır ve nazır, değişmez, maddi olmayan bir Tanrı'nın varlığını kabul etmeye götürdüğünü ileri sürmektedir.⁴

Bütün bunlarla birlikte o, her ne kadar Habermas ile olan görüşmesinde teist olmayı düşündüğünü ifade etse de sonunda deistik bir Tanrı tasavvurunu kabul eder. Burada vahyi esas alan Yahudilik, Hristiyanlık veya İslam'ı kabul etmediğini özellikle belirtir. Bu bakımdan onun Tanrı'nın varlığına dair düşünce değişikliği, bir din arayışı olarak düşünülmemelidir. Dolayısıyla Flew'un değişimini dini pratikler gerektiren bir "imana gelme" olarak görmek doğru görünmemektedir. Flew, düşünce değişiminin "kanıtın götürdüğü yere gitmelisin" ilkesini bir düstur olarak belirlemiş olması ve ileri sürülen argümanların kendisini bir Tanrı'nın varlığını kabul etmeye zorlamasının sonucu olduğunu bildirir. Peki, Flew'un fikir değişimi sonrasında önemli teistik dinlerden olan Hristiyanlık ve İslam'a karşı tutumunda bir değişiklik yaşanmış mıdır? Diğer bir ifadeyle Flew, mevzubahis dinlere karşı daha önce sunduğu fikirlerinde bir revizyon ihtiyacı duymuş mudur?

Hristiyanlık ve İslam'a karşı olan fikirlerinde bir revizyon gerekip gerekmediğini belirleyebilmek için Flew'un kabul ettiği tanrı tasavvurunun teizmi de destekler nitelikte olup olmadığına bakılmalıdır. Bunun için, Flew'un Tanrı tasavvuru kısaca betimlenecektir. Sonrasında Hristiyanlığa dair düşünceleri ele alınacaktır. Burada paradigma değişimi sonrasında Hristiyanlık hakkında konuşurken eskiye nazaran daha mutedil bir dil kullanmasına dikkat çekilecektir. Son olarak İslam'a karşı geliştirdiği argümanlara değinilecek ve onun İslam'a karşı sunduğu iddialarında da bir revizyonun gerekip gerekmediği tartışılacaktır.

Flew'un Tanrı Tasavvuru

Flew bir Tanrı'nın var olduğu kanısına vardığında teizme dönmeyi düşündüğünü ifade etse de⁵ onun dönüşü teizme değil, deizme olmuştur. Ancak

⁴ Antony Flew, *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed his Mind* (New York: Harper One, 2007), 155; Ayşe Siddıka Oktay - Mehmet Burak Güneş, "Din Dili ve Antony Flew'un İnanç Değişikliğinin Din Diline Yansıması", *Bilimname* 2019/39 (2019), 440.

⁵ Flew - Habermas, "My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas", 198.

⁶ Flew - Habermas, "My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas", 199.

süregelen söylemlerine bakıldığında, onun, “teizme geçmeyi düşünüyorum” ifadesinden kastının teistik Tanrı tasavvurunu kabul etmek anlamında olmadığı görülebilir. Flew’un söz konusu ifadesi, daha ziyade, sadece bir Tanrı’nın var *olabileceği* düşüncesidir. Dolayısıyla o, vahye dayanan hiçbir dini kabul etmemekte; güç ve akıl özelliklerine sahip olan Aristocu bir Tanrı anlayışını benimsediğini ifade etmektedir.⁶ Flew, bu Tanrı tasavvurunun -öncesine nazaran- şu an için kendisine daha makul (güçlü) göründüğünü ifade etmiş⁷ ve tercih ettiği bu yeni Tanrı anlayışını deizm olarak isimlendirmeyi uygun görmüştür. Buna göre akıl, esas olarak tasarım argümanları⁸ biçiminde, bir Tanrı’nın var olduğuna dair bize kanıt sunarken burada ne Tanrı’nın herhangi bir doğüstü vahyine ne de Tanrı ile insanlar arasındaki herhangi bir muameleye yer yoktur.⁹ Buna göre Flew, aşkın olana dair manevi bir tecrübeden ziyade, deistlerin olduğu gibi sadece akli temel alan bir muhakemeye Tanrı’yı bulmuştur.¹⁰ Buna ek olarak Flew’un bütün teistik dinlerin temel inanç esaslarından biri olan ahiret hayatının varlığını da reddetmesi deistik bir Tanrı tasavvuruna sahip olduğunu gösterir niteliktedir.¹¹ Teistik Tanrı inancını reddetmesine karşılık, ona göre, aklın delil sunduğu Tanrı, “kendiliğinden var olan, değişmez, maddi olmayan, her yerde hazır ve nazır ve her şeye kadir” bir Tanrı’dır. Flew, bu düşüncesini aşağıdaki sözlerle açıklar;

“Tekrar söylemeliyim ki, İlahi olanı keşfetme yolculuğum şu ana kadar aklın bir yolculuğuydu. Argümanı, beni götürdüğü

⁷ Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 199; Rifat Atay, “Din-Bilim İlişkisini Yeniden Düşünmek: Antony Flew’un Fikir Değiştirmesi Üzerine”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (2009), 81.

⁸ Tasarım argümanlarına dair bilgi için bk. Mehmet Sait Reçber, “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”, *Din Felsefesi* (Ankara: Grafiker, 2021), 135-141; Cafer Sadık Yaran, “The Ecological Value of the Teleological Argument”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 181-189; Ferit Uslu, “Düzen ve Gâye Delili Üzerine Bir Analiz”, *Dinî Araştırmalar* 4/12 (2002), 31-48; Enis Doko, “Does Fine-Tuning Need an Explanation?”, *Kader* 17/1 (2019), 1-14; Merve İzin Badria, “İnce-Ayarlanmışlık Argümanı ve Çoklu Evrenler”, *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (2022), 173-187.

⁹ Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 199.

¹⁰ Mahsum AYTEPE, “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Dergisi* 3/3 (2017), 118.

¹¹ Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 205; Mehmet Şükür ÖZKAN, “Antony Flew’un Ateizmden Tanrı İnancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2018), 496.

yere kadar takip ettim. Ve argüman beni *kendiliğinden var olan, değişmez, maddi olmayan, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen* bir varlığın olduğunu kabul etmeye yönlendirdi.”¹²

Görüleceği üzere Flew, teistlerin Tanrı’ya atfettiği sıfatların birçoğunu kabul etmektedir. Ancak yine de hem vahiy hem de ahiret hayatını reddeder ve vahiy ürünü hiçbir dini kabul etmediğini açıkça vurgular. Flew’un prensip edindiği kanıtın, onu, *her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen* bir varlığın, insanlarla nasıl iletişim kurduğuna dair de bir çıkarımda bulunmaya sevk etmesi beklenirdi. Ancak Flew’un düşünce dünyasında bu beklentiye makul bir karşılık bulmak zordur.

Her ne kadar vahiy ürünü teistik inançları reddettiğini ifade etse de onun betimlediği Tanrı tasavvurunda vahiy ürünü olan teistik bir Tanrı inancının imkânsız sayıldığı söylenemez. Özellikle kadir-i mutlak ve alim-i mutlak sıfatları teistik uluhiyet anlayışını da olanaklı kılmaktadır. Nitekim Tanrı’nın aleme vahiy ile müdahalesi Flew’un betimlemiş olduğu Tanrı tasavvuru temel alındığında imkânsız değildir. Her şeye gücü yeten bir Tanrı’nın varlığı, her şeye gücü yetmenin mantıksal imkansızlıklar haricinde bir sınırının olmayacağı düşüncesini içkin olduğu dikkate alındığında, bu yargının teizme de doğruluk payı bıraktığı düşünülmelidir. Doğrusu Flew da Tanrı’nın varlığını kabul ettikten sonra teistik düşünceye tamamen kapalı olduğunu söylemez. Hatta bunu “Bir gün, ‘şimdi beni duyuyor musun?’ diyen bir ses duyabiliyim”¹³ sözüyle dile getirir.

Sonuç olarak baktığımızda, Flew vahiy ürünü dinleri ve ahiret hayatını reddettiği için bir teist değildir. Kendisinin de belirttiği üzere Aristocu deistik bir tanrı tasavvuruna daha fazla sempati duymaktadır.¹⁴ Ancak onun yaklaşımının özellikle Tanrı’ya atfettiği sıfatlar dikkate alındığında, teistik Tanrı inancıyla tamamen uyumsuz görünmediği söylenebilir. Bu durum, sonraki başlıkta da göreceğimiz üzere, onun Hristiyanlığa karşı mutedil bir dil kullanmasına da sebep olmaktadır.

¹² Flew, *There is a God: How the World’s Most Notorious Atheist Changed his Mind*, 155.

¹³ Flew, *There is a God: How the World’s Most Notorious Atheist Changed his Mind*, 158.

¹⁴ Flew’un deizmi ve Tanrı algısının Aristo’cu deizme veya Aristocu Tanrı anlayışının deizme ne kadar uygun olduğu tartışmalıdır. Çünkü Aristo’nun Tanrı anlayışında evrenle ilgilenmeyen, kayıtsız Tanrı görüşü ile Flew’un kâinatı tasarlayan Tanrı algısı çelişmektedir. Ancak yine de Flew bu yönde bir Tanrı tasavvurunun kendisine eskiden olduğundan daha makul göründüğünü ileri sürer. Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 199.

Hristiyanlığa Sempatisi

Flew, açık bir şekilde vahiy ürünü hiçbir dini kabul etmediğini söylese de Hristiyanlık hakkındaki söylemlerinde, özellikle bir Tanrı'nın var olduğu görüşünü benimsedikten sonra, kötuleyici bir dilden ziyade sempati içeren iyimser bir dil kullanmaktadır. Bu sebeple, Varghese'in de katkıda bulunduğu eserinde, Flew'un Varghese'in etkisi altında kaldığı, dolayısıyla kitapta Hristiyanlık hakkında benimsemediği şeylerin onun düşüncesiymiş gibi lanse edildiği iddia edilmiştir. Buna karşılık Varghese'in onun fikirlerini manipüle ettiği yönündeki eleştirileri reddeder ve kitaptaki fikirlerin tamamen kendisine ait olduğunu söyler. Doğrusu kitapta bir manipülasyon olmadığı savunulabilir. Çünkü Hristiyanlığa dair sadece adı geçen kitapta değil, diğer eserlerinde ve katıldığı tartışmalarda da iyimser ifadeler kullanmaktadır. Neticede Hristiyanlığı reddetse de kitabında ve yaptığı konuşmalarında Hristiyanlığı kötuleyici bir dilden kaçındığı, hatta yücelten ifadelere yer verdiği dikkat çekmektedir.

Hristiyanlığa yönelik iyimser bir dil kullandığının ilk örneği Flew'un, "daha önce defalarca söylediğim gibi, başka hiçbir din, İsa gibi karizmatik bir figür ile St. Paul gibi birinci sınıf bir entelektüelin birleşimi gibi bir şeye sahip değildir. Eğer her şeye kadir gücün bir din kurmasını istiyorsanız bence o dinin temeli bu ikili olmalıdır."¹⁵ şeklindeki sözleridir. İkincisi ise, "Aslına bakarsanız, ilahi bir vahiy olduğu iddiası doğru olsun ya da olmasın, en açık şekilde onurlandırılmayı ve saygı duyulmayı hak eden tek dinin Hristiyanlık olduğunu düşünüyorum."¹⁶ ifadesidir. Bu ifadelerin oldukça subjektif olduğu gözden kaçmamalıdır. Burada "neden diğer dinler değil de Hristiyanlık?" sorusu dikkate alındığında Flew'un bir nevi taraf tuttuğu ve bu tarafgirliğinin de hayatı boyunca esas aldığı iddia ettiği "kanıtın götürdüğü yere git" ilkesi ile uyumlu olmadığı görülmektedir.

Hristiyanlık sempatisi içeren benzer ifadelere, Hristiyanlık ve ateizmi temel alan televizyon programlarında tartıştığı arkadaşı¹⁷ Habermas ile yaptığı röportajında da rastlanılmaktadır. Habermas'ın, C. S. Lewis'in önce teist sonra Hristiyan olduğu ve Flew'un de Hristiyanlığa olan büyük saygısından dolayı aynı sürecin kendisi için de mümkün olup olmadığı sorusuna karşılık Flew, bunun kötülük problemi sebebiyle mümkün olmadığını, ancak yine de

¹⁵ Flew, *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed his Mind*, 157.

¹⁶ Flew, *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed his Mind*, 185.

¹⁷ Antony Flew - Gary R. Habermas, *Did the Resurrection Happen?: A Conversation with Gary Habermas and Antony Flew*, ed. David J. Baggett (Downers Grove, Illinois: IPV Books, 2009), 13.

olacak olsa da eksantrik bir türde; yani inanç olmaksızın muhtemelen sıradan dini uygulamalar şeklinde olacağını belirtir. Bu yönde bir hayat isteyecek olması durumunda Yehova Şahitleri'nden olabileceğini ifade eder.¹⁸ Ancak kanıtın şu an için Hristiyanlığı kabul etmeye götürmediğini ifade etmesine rağmen Hristiyanlığa kapıyı tamamen kapatmamaktadır. Nitekim “Bir gün, ‘şimdi beni duyuyor musun?’ diyen bir ses duyabilirim”¹⁹ ifadesi bunu açıkça göstermektedir.

Flew’un Hristiyanlığa iltifatları, kitabı beraber yazdıkları için Varghese’in veya tartışmalara girdiği Hristiyan kişilerin inancına ya da içinde yaşadığı toplumda en yaygın inanç olmasına sebebiyle kendi toplumundaki Hristiyanlara daha hoşgörülü olmasının sonucu olduğu söylenebilir. Flew’un, “ben teizmin yanlış olduğunu düşünüyorum ancak eğer doğru olsaydı bunun en makul versiyonu sizinki olurdu” şeklindeki fikri bunun açık bir örneğidir.

İslam Algısı

Hristiyanlığa dair iyimser söylemlerine karşılık Flew’un İslam mevzu bahis olduğunda kullandığı dil aniden değişmektedir. Onun konuşmalarına ve İslam ile ilgili yazdıklarına bakıldığında ateist olduğu dönemlerde İslam’a karşı düşmanca hislere sahip olduğu görülmektedir. 1994 yılında İslam’ı konu edindiği bir çalışmasına “The Terrors of Islam” başlığını vermesinden de bu açıkça görülebilir. Söz konusu çalışmasında İslam’ı totaliter bir ideoloji olarak nitelendirmektedir. Bundan kastı İslam’ın Bolşevizm ile benzer niteliklere sahip olduğudur. Ayrıca İslam’ın da Bolşevizm gibi yegâne hedefinin dünyaya hâkim olmak olduğunu ve bunu gerçekleştirmek için de militanca bir yapılanmaya sahip olduğunu savunur.²⁰ Onun İslam’a karşı düşmanca tavrı, Tanrı’nın varlığını kabul ettikten sonra da devam etmiştir. Tanrı’nın varlığını kabulü sonrasında Habermas ile yaptığı konuşmasında, “İslam'a gelince, bence o, en iyi Marksist tarzda Arap emperyalizminin²¹ birleştirici ve meşrulaştırıcı ideo-

¹⁸ Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 211.

¹⁹ Flew, *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed his Mind*, 158.

²⁰ Antony Flew, “The Terrors of Islam”, *Challenges to the Enlightenment: In Defence of Reason and Science*, ed. P. Kurtz - T.J. Madigan (New York: Prometheus Books, 1994), 1.

²¹ Burada İslam’ı Araplarla özdeş tuttuğu gözden kaçmamalıdır. Ayrıca emperyalizm dini, etnik ve iktisadi bir sömürü sistemidir. Ancak İslam Allah’ın dinini hâkim kılma gayreti içindedir. Bir Müslüman açısından Allah’ın bunu istemesi kadar doğal ne olabilir ki?

lojisi olarak tanımlanır”²² şeklinde bir İslam tanımı yapması İslam dinine karşı düşmanca tavrını devam ettirdiğinin açık bir örneğidir. Buradan da görüleceği üzere Flew, Tanrı'nın varlığını kabul ettikten sonra İslam hakkındaki fikirlerini gözden geçirme gereği duymamış ve söz konusu tutumunu sürdürmüştür.

Her dinin doğruluk iddiası ve bunu yayma hedefi vardır. Bu durum İslam için de geçerlidir. Dolayısıyla İslam'ın insanların, doğruyu yaymak suretiyle, Müslüman olmalarını sağlama hedefine sahip olduğu doğrudur. Ancak bu durumun İslam'a karşı nefret içeren bir dil kullanılmasını gerektirdiği düşüncesi tartışmalıdır. Buna karşın Hristiyanlaştırma faaliyetleri için çok geniş bir misyonerlik ağı bulunmasına rağmen Flew'un Hristiyanlığa dair söylemleri daha yumuşak ve taraflıdır. Bu açıdan bakıldığında iki dinin de yayılma çabası açısından benzer hedefleri olmasına karşın “kanıtın götürdüğü yere gitmelisin” prensibini temel alan birisinin söz konusu dinlerden birine nefret diğerine ise sempati duyması, kanıtı ne kadar takip etti? sorusunu akla getirmektedir. Flew'un kanıt teorisi onu bir Tanrı'nın varlığını kabul etmeye sevk etmişti. Bu zorunlu olarak, inandığı tanrının hangi dinde en iyi şekilde betimlendiğini araştırmak yönünde olmalıydı. Bu da Flew'u objektif bir gözle bütün dinleri araştırmaya sevk etmeliydi. Oysa Flew, kendisini inanmaya sevk eden problemlerle ilgili olup olmadığına bakmaksızın Hristiyanlığa müspet, İslam'a menfi bir konum biçmiştir.

Flew'un İslam'a karşı düşmanca fikirlere sahip olduğu aşağıdaki sözlerinde de açıkça görülmektedir;

“İslam'ı korku dışında bir şeyle asla görmem. Çünkü İslam temelde dünyayı fethetmeye kararlıdır. Bunun nedeni, İslam'ın dünyayı fethetmeye bağlı olmasıydı. Müslüman Arap ordularının İsrail'i yok etmeye çalışması ve hayatta kalan mültecilerin ve onların sayısız torunlarının geri dönüşü için verilen mücadelenin bugüne kadar sürmesinin nedeni, tüm Filistin'in İslam ülkesinin bir parçası olmasıydı.”²³

Flew'un yukarıdaki sözlerinde açıkça bir Arap düşmanlığı bulunmaktadır. Bu durum, İslam'ı tanımlarken kullandığı “Arap emperyalizmi” teriminde

22 Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 208. Buna karşılık İslam'ın savaşı son seçenek olarak gördüğüne değinmek gerekir. İslam hakimiyetini kabul edip vergi ödemeyi kabul ettikleri takdirde savaş yapılmaz. Ancak savaşla veya barışla alınan bir yerde yaşayan halk kendi dinlerini istedikleri gibi yaşayabilme özgürlüklerine sahiptir.

23 Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 211.

daha açık biçimde izlenmektedir. Ayrıca yukarıdaki sözlerinde İsrail hükümetinin Filistin topraklarını işgalini ve bunu yaparken uyguladığı zulmü meşrulaştırmaya yönelik bir ima da bulunmaktadır. Flew'un iddiasına karşılık tarihî olay ve olgular da dikkate alınarak savaşların neden ve nasıl çıktığına bakmak gerekmektedir. Bunlara yönelik herhangi bir değerlendirmeye girmeden İslam'ın bir korku dini olduğu sonucuna varan Flew Hristiyanlığa karşı aynı söylemi kullanmamaktadır. Burada neden Hristiyanlığa karşı aynı söylemi devam ettirmediği sorusu Flew'un söylemlerinde samimi olmadığının ve kanıtı temel almadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bütün bu hasmane tavırlarına karşılık Flew İslam'ın mantıksal bir zeminde de reddedilebileceği kanısında olup bu yönde birkaç girişimde bulunmuştur. İlk olarak, merhamet sahibi olmak ile ahirette sürecek sonsuz bir cehennem azabı arasında çelişki olduğu düşüncesi temelinde bir argüman ileri sürer. Kur'an'da Allah'ın mutlak merhamet sahibi olarak betimlendiğini buna karşılık inanmayan veya itaatsizlik yapanların sonsuz ve çetin bir azaba maruz kalacaklarının da belirtildiğini söyler. Bunun yanında Kur'an'ın inanç ve mutlak itaat gerektirdiğini belirtir. Buradan hareketle, İslam'ın korku ve terör üzerine kurulduğunu savunur.²⁴ Kur'an'da, Allah'ın itaatsizliği cezalandıran ve başkaldırmayı güç ve sonsuza dek uzatılmış sınırsız cezalarla kıran kozmik oryantal bir despot şeklinde sunulduğunu iddia eder.²⁵ Sonuç olarak Flew, cehennemde sürecek sonsuz bir cezanın "en yüksek ahlak standartlarıyla" bağdaşmadığını ileri sürer.²⁶

Flew'un İslam'ı çürütmek üzere ileri sürdüğü argümana iki itiraz yöneltililebilir. İlk olarak cehennemin sonsuzluğunun neden temel ahlak standartları ile uyumsuz olduğu yargısı tartışmalıdır. Temel ahlak standartlarını belirleyen Tanrı ise Tanrı'nın vereceği bir kararın bir ahlak standardı olacağı anlamına geleceğinden Flew'un iddiası sonuçsuzdur. Dolayısıyla İslam'a göre, dinin sahibi Allah'ın uygun görmediği bazı durumlar için sonsuz cehennem cezası vermesinin temel ahlak standartları ile çeliştiği iddiası "hangi ahlak standartları" sorusunu beraberinde getirmektedir. Flew'un argümanı geçersiz olduğu, ülkelerin çoğunda belirli bazı suçlara müebbet cezası verildiği gerçeği ile de gösterilebilir. "Kişinin çok kısa bir süre zarfında (bir anda) işlediği bir suçun

²⁴ Flew, "The Terrors of Islam", 2.

²⁵ Flew, "The Terrors of Islam", 3; Flew - Habermas, "My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas", 208.

²⁶ Antony Flew, "Review of The Rediscovery of Wisdom, by D. Conway", *Philosophy* 76/295 (2001), 167.

müebbet hapis ile cezalandırılması ahlaksızlık mıdır?" sorusu burada dikkate değerdir. Flew'un değerlendirmesine göre bu yönde bir cezalandırma temel ahlak standartları ile uyumsuz olmak durumundadır. Ancak bunun neden öyle olması gerektiği tartışmalıdır.

İkinci olarak, azınlık da olsa bazı Müslüman düşünürlere göre Kur'an'daki cehennem ebedi olduğunu bildiren ayetler sonsuzluk değil uzun bir süreyi ifade eder.²⁷ Dolayısıyla, Müslüman camianın çoğunluğu tarafından savunulsa da bir düşünceyi İslam'ın temel bir unsuru olarak lanse edip bunun üzerinden İslam'ın tutarsız olduğunu iddia etmek temelsiz bir iddia olacaktır.

Bununla beraber cehennem azabının sonsuz olduğu düşüncesi Eski ve Yeni Ahit'te de sıkça tekrarlanan bir olgudur.²⁸ Dolayısıyla söz konusu iddiayı temel alarak İslam'ın tutarsızlığını tartışırken Hristiyanlığa karşı daha iyimser bir tavır takınmanın da temel ahlak standartları ile uyumlu olmayacağı savunulabilir. Bir inancın bir problem barındırdığı iddia edilirken, diğer inancın da aynı problemi paylaştığını dikkate sunmamak ve bunlardan sadece birini kötülemek Flew'un burada yaptığı hatadır.

Sonsuz bir cehennem azabının en yüksek ahlak ilkeleriyle uyuşmadığı itirazına ek olarak, Flew, insanların kendi özgür iradeleriyle yaptıkları seçimler ne olursa olsun, özgür iradelerinin yaratıcı ve devam ettirici nedeni Allah olduğundan, kötü fiiller için cezalandırılması gerekenin insanlardan ziyade Tanrı olduğunu ve bunun daha adil bir yargılama olacağını iddia eder.²⁹

İnsanın yaptıkları kötülüklerle karşılık neden Tanrı'nın suçlanması ve dolayısıyla cezalandırılması gerektiği açık olmaktan uzak ve tartışmalıdır. Tanrı'nın insanın özgür iradeleriyle işledikleri fiillerin yaratıcısı olması, onlara rıza gösterdiği veya onları kötü fiillere azmettirdiği anlamına gelmemektedir.

²⁷ Bu yönde düşüncelere sahip düşünürler için bk. Cahit Karaalp, *Bir Tefsir Problemi Olarak Cehennem Ebediliği Problemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007); Mustafa Dönmez, *Dini çeşitlilik tasnifine yeni bir bakış: Tarihselcilik ve Ehl-i Fetret Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 42-44. Ayrıca İbn Arabi cehennem ehlinin de Tanrı'nın merhameti sebebiyle cehennemde dahi bir tür zevk alacağını iddia eder. Cennet Ceren Çavuş, "Overcoming Religious Violence Through The 'Mercy-Centric' Theology Of Ibn Al-Arabi", *Birey ve Toplum* 9/17 (2019), 6; Cennet Ceren Çavuş, *İbn Arabi ve Schuon: Tasavvufi Metafizik ve Ezeli Hikmet* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 124.

²⁸ Eski ve Yeni Ahit'te sonsuz cehennem azabı olduğunu bildiren pasajlar için bk. *Kutsal Kitap* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2011), Yeşaya 66:24, Matta 25:41-25:46, Vahiy 20:10, 2. Selanikliler 1:9.

²⁹ Flew, "Review of The Rediscovery of Wisdom, by D. Conway", 167.

Rıza göstermediği eylemleri yaratmama gibi bir tasarrufta bulunması ise insanın özgür iradesini ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla insanın tam anlamıyla özgür olabilmesi Tanrı'nın müdahale etmemesini gerektirmektedir.³⁰ Ayrıca Flew'un bu itirazında Hristiyanlığın temel akidelerinden esintiler kendini açık bir şekilde hissettirmektedir. Bilindiği üzere Hristiyanlıkta Oğul, insanların günahları için çarmıha gerdirilmiş ve çetin bir azap sonunda öldürülmüştür. Burada insanların günahının cezasını Tanrı'nın oğlu ödemiş ve böylece insanlar için kurtuluş mümkün olmuştur.³¹ Diğer bir ifadeyle, insanları ve özgür iradelerini yarattığı için fiillerin karşılığında sorumlu tutulması gereken Tanrı olması gerektiği iddia edildiğinde Hristiyanlık açısından bir sorun ortaya çıkmamaktadır. Çünkü Tanrı (oğul) kendisini insanların kurtuluşunu mümkün kılmak için feda etmek ile iddia edilen sorumluluğu yerine getirmiş olmaktadır. Buna karşılık imtihana tabi tutulan Tanrı değil insandır. Dolayısıyla insanın özgür fiillerinin sonucuna katlanmasının Tanrı'nın değil insanın sorumluluğunda olması daha makuldür. Çünkü eğer sorumluluk bir başkasına yüklenecekse özgür olmanın anlamı kalmayacaktır.

Son olarak Flew, St. Paul ile Hz. Peygamber arasında bir karşılaştırma yaparak Kur'an'ın aslında Eski Ahit'in kötü bir kopyası olduğunu ima ederek İslam eleştirisini devam ettirmektedir. Aşağıdaki sözleri bu durumu açıkça ortaya koymaktadır;

“Yeni Ahit’e en çok katkıda bulunan kişi olan St. Paul, ilgili üç dili de bildiği ve açıkça birinci sınıf bir felsefi zihne sahip olduğu halde, İslam Peygamberi, ikna sanatlarında yetenekli ve açıkça kayda değer bir askeri lider olmasına rağmen hem şüpheli bir şekilde okur yazardı hem de Eski Ahit'in içeriği ve Tanrı hakkında bilmesi gereken birkaç konuda kesinlikle bilgisizdi.”³²

Buradan Hz. Peygamber'in Eski Ahit ve Hristiyanlıktaki Tanrı inancıyla ilgili yeterince bilgisi olmadığından Kur'an'ı farklı bir şekilde yazdığı ima edilmektedir.³³ Flew'un İslam'a dair bu tür değerlendirmeleri taraflı tutumu-

³⁰ Özgür irade tartışması bağlamında Alvin Plantinga'nın Antony Flew eleştirisi için bk. Rafiz Manafov, *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise* (Ankara: Elis Yayınları, 2019), 75-76.

³¹ Ertuğrul Cesur, *Tevhidin Felsefesi – Bir Büyük Anlatı Olarak İslam* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 85.

³² Flew - Habermas, “My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas”, 28.

³³ Kur'an'ın başka dini metinlerden esinlendiği veya onlardan iktibas ettiği iddialarına cevap için bk. Mehmet Salmazzem, “Turan Dursun'un Ateizme Geçiş ve Kur'an'ın Tevrat'tan İktibas’

nun yanı sıra, İslam'ı ne kadar az bildiğinin de bir göstergesidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki İslam'a göre, Hristiyanlığın ilk hali de aslında İslam'ın temel ilkeleri üzerine kuruluydu. Ancak bu inanç daha sonra tahrif edildi. Tahrif sonucunda Allah doğruyu Hz. Peygamber'e yeniden vahyetti. Ancak tahrif edilmiş olmasına rağmen İslam ve Hristiyanlıkta benzer kıssalar bulunmaktadır. Flew, bunları Hz. Peygamber'in Hristiyanlığı iyi bilmemesine bağlamakta ve İslam'ı Hristiyanlığın bir kopyası olarak lanse etmektedir. Ancak Hz. İsa'ya gönderilen vahyin çoğunluğunun insanlar tarafından tahrif edildiği ve Allah'ın doğruyu yeniden insanlara, Hz. Muhammed aracılığıyla, bildirdiği için benzerliklerin bulunduğu şeklinde anlaşıldığında söz konusu iddianın İslam'a karşı bir delil olarak kullanılması imkansızlaşmaktadır.

Yukarıdaki değerlendirmelerden hareketle, Flew'un İslam'a dair düşüncelerini değerlendirirken öncelikle onun İslam'ı ne kadar bildiğini sorgulamak gerekmektedir. İslam'a dair ileri sürdüğü iddialara bakıldığında onun aslında kulaktan dolma bilgilerle İslam karşıtlığını temellendirmeye çalıştığı görülmektedir.³⁴ Onun İslam karşıtı iddialarında özellikle Batıyı üstün kültür olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Batı kültürünün temelinde de Hristiyanlık bulunduğundan, Tanrı'nın varlığını kabul ettikten sonra Hristiyanlığa karşı olan söylemlerinde daha yumuşak bir dil kullanan Flew, İslam'a gelince kültürel üstünlük iddiasından aldığı cesaretle nefret dolu bir dil kullanmaya devam etmiştir.

Sonuç olarak, Flew'un İslam'a karşı ileri sürdüğü iddialara bakıldığında bunların neredeyse tamamının zaten Batı toplumunda halihazırda İslam'a karşı propaganda aracı olarak kullanılan söylemlerden oluştuğu görülmektedir. Flew, Tanrı'nın varlığını kabul etmeden önceki söylemlerini deist olduktan sonra da devam ettirmiştir. Ancak birer delil niteliği taşımasına rağmen İslam'a karşı ileri sürdüklerinin çoğu onun daha mutedil bir dil kullandığı Hristiyanlıkta da bulunmaktadır. Buna karşılık Flew'un Tanrı'nın varlığını kabul ettikten sonra İslam'a dair görüşlerini yeniden gözden geçirme gereği duymaksızın daha önceden sahip olduğu kanısını aynen devam ettirdiği görülmektedir.

İddiası", *İslam Düşüncesi Araştırmaları -III- Yaşadığımız Çağ-*, ed. Hasan Harmanlı - İbrahim Yıldız (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 36.

³⁴ Abdullah Mekki, "A Critical Appraisal of Antony Flew's Conception of the Philosophical Foundations of Islam", *Intellectual Discourse* 25/1 (2017), 245.

Flew, Gerçekten Kanıtın Götürdüğü Yere mi Gitti?

Flew'un düşüncesindeki değişime baktığımızda kanıtın sonuçta onu bir Tanrı'nın varlığını kabul etmeye sevk ettiğini söylemek mümkündür. Ancak Tanrı'nın varlığını kabul ettikten sonra vahiy ürünü olan bütün teistik inançları reddetmesine rağmen iki ayrı teistik dine karşı farklı tutumlar sergilemesi tartışmalıdır. Onun kullandığı kanıtlar tek bir Tanrı'nın varlığına işaret etmektedir. Ancak bunun vahiy ürünü olan dinlerden ziyade Aristocu bir Tanrı tasavvuru olması gerektiği kanıtın değil daha ziyade içinde bulunduğu durumun bir ürünü olsa gerektir. Flew için Hristiyanlığı kabul etmek kötülük probleminden dolayı kanıt çerçevesinde mümkün olmayabilir.³⁵ Ancak kendisi buna rağmen Hristiyanlığa karşı iyimser bir söylem geliştirmiştir. Neticede mutlak anlamda iyi olan bir Tanrı'nın varlığı ile kötülüğün uyumsuz olduğu savunulabilir. Ancak kötülük probleminin Hristiyanlık için oluşturduğu sorunlar İslam'da söz konusu değildir. Çünkü İslam'da Allah sadece insana haz veren fiilleri yapması gerektiği anlamında iyilik sahibi bir varlık olarak sunulmamaktadır. İslam'da Allah intikam sahibi, en iyi tuzak kuran gibi sıfatlara da sahiptir.³⁶ Flew'un bunu görmezden gelmesi düşündürücüdür. İslam'ı Hristiyanlığa tanıdığı toleransla değerlendirmemesi ve doğrudan kötücül bir duygu ile reddetmesi bilimin gerektirdiği nesnelliği dikkate almadığını düşündürmektedir. Popper'ın haklı olarak işaret ettiği gibi, nesnel bir eleştiri doğal ve kültürel eğilimlerden kaçınmayı gerektirir. Bu nedenle bir bilim insanının yaptığı eleştiri epistemik olduğu kadar ahlaki bir meseledir.³⁷ Ancak görünen o ki Flew burada nesnel olma noktasında başarısızdır.

Flew'un felsefi zekâsı elbette tartışma konusu değildir. Ama İslam'a dair söylediklerinde önyargılarından kurtulamadığı görülmektedir. Bu sebeple, Hristiyanlık ve İslam'a dair söylemlerinde yanlı davrandığı çok açıktır. Diğer teistik dinleri değerlendirme konusu bile yapmaması ve bunların neden makul olamayacağına dair hiçbir gerekçe sunmadan Hristiyanlığın teizm içinden ter-

³⁵ Flew - Habermas, "My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas", 203.

³⁶ Kötülük problemine dair daha detaylı tartışmalar için bk. Metin Özdemir, *İslam düşüncesinde Kötülük Problemi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2014); İbrahim Yıldız, *Teizm ve Ateizm: Delilci Kötülük Problemi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021); İbrahim Yıldız, "Mümkün En İyi Dünya ve Kötülük", *İslami Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 634-641; İbrahim Yıldız, "Olasılık, Tanrı ve Kötülük", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 97-107.

³⁷ Rafiz Manafov, *Karl Popper Aklı* (İstanbul: İz Yayınları, 2020), 38.

cihe şayan inanç olduğunu iddia etmesi “kanıtın götürdüğü yere gitmelisin” ilkesini tatbik etmediği anlamına gelmektedir.

Sonuç

Antony Flew tasarım argümanının bilimsel gelişmeleri de dikkate alarak ileri sürülen versiyonlarının bir Tanrı'nın varlığını kabul etmesi için yeterli kanıt olduğunu belirterek daha çok deistik uluhiyet düşüncesine uygun bir Tanrı'nın var olduğunu kabul eder. Vahiy ürünü dinleri ve ahiret hayatını reddetse de Flew'un sadece Tanrı'ya atfettiği sıfatlar dikkate alındığında onun betimlediği Tanrı anlayışı teizmle de uyumlu görünmektedir. Ancak Tanrı'nın varlığına dair yeni kanıt elde ettikten sonra bütün teistik dinleri gözden geçirmede ve özellikle İslam söz konusu olduğunda Tanrı'nın varlığını kabul etmeden önce benimsediği iddialarını aynen devam ettirdiği görülmüştür. Buradan Flew'un kanıtın götürdüğü yere değil de yaşadığı ortamda elindeki kanıtla kendisine en makul görünen görüşü yani deizmi kabul etmek durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Flew “kanıtın götürdüğü yere mi gitti?” sorusuna görünen o ki “Hayır” cevabı oldukça makuldür. Sonuç olarak Flew'un felsefi nesnellik iddiasıyla yola çıktığı, fakat dinsel ve kültürel taassuptan vazgeçemediği görülmektedir.

Kaynaklar/References

- Atay, Rifat. “Din-Bilim İlişisini Yeniden Düşünmek: Antony Flew'un Fikir Değiştirmesi Üzerine”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/21 (2009), 65-87.
- Aytepe, Mahsum. “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi”. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Dergisi* 3/3 (2017), 113-136.
- Cesur, Ertuğrul. *Tevhidin Felsefesi – Bir Büyük Anlatı Olarak İslam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Çavuş, Cennet Ceren. *İbn Arabi ve Schuon: Tasavvufi Metafizik ve Ezeli Hikmet*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.
- Çavuş, Cennet Ceren. “Overcoming Religious Violence Through The ‘Mercy-Centric’ Theology Of Ibn Al-Arabi”. *Birey ve Toplum* 9/17 (2019), 5-15. <https://doi.org/10.20493/birtop.566764>
- Doko, Enis. “Does Fine-Tuning Need an Explanation?” *Kader* 17/1 (2019), 1-14.
- Dönmez, Mustafa. *Dini Çeşitlilik Tasnifine Yeni Bir Bakış: Tarihselcilik ve Ehl-i Fetret Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Flew, Antony. “Review of The Rediscovery of Wisdom, by D. Conway”. *Philosophy* 76/295 (2001), 164-167.
- Flew, Antony. “The Terrors of Islam”. *Challenges to the Enlightenment: In Defence of Reason and Science*. ed. Paul Kurtz and Tim Madigan. New York: Prometheus Books, 1994.

- Flew, Antony. *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed his Mind*. New York: Harper One, 2007.
- Flew, Antony. *Yanılmışım Tanrı Varmuş*. çev. Hasan Kaya ve Zeynep Ertan. İstanbul: Profil Yayıncılık, 2011.
- Flew, Antony - Habermas, Gary R. *Did the Resurrection Happen?: A Conversation with Gary Habermas and Antony Flew*. ed. David J. Baggett. Downers Grove, Illinois: IPV Books, 2009.
- Flew, Antony - Habermas, Gary R. "My Pilgrimage from Atheism to Theism, A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas". *Philosophia Christi* 6/2 (2004), 197-211. <https://doi.org/10.5840/pc20046224>
- İzin Badria, Merve. "İnce-Ayarlanmışlık Argümanı ve Çoklu Evrenler". *Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi* 10 (2022), 173-187.
- Karaalp, Cahit. *Bir Tefsir Problemi Olarak Cehennem Ebediliği Problemi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Manafov, Rafiz. *John Hick'in Din Felsefesinde Kötülük Problemi ve Teodise*. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Manafov, Rafiz. *Karl Popper Aklı*. İstanbul: İz Yayınları, 2020.
- Mekki, Abdullah. "A Critical Appraisal of Antony Flew's Conception of the Philosophical Foundations of Islam". *Intellectual Discourse* 25/1 (2017).
- Oktay, Ayşe Sıddıka - Güneş, Mehmet Burak. "Din Dili ve Antony Flew'un İnanç Değişikliğinin Din Diline Yansıması". *Bilimname* 2019/39 (2019), 447-468. <https://doi.org/10.28949/bilimname.580873>
- Ögçem, Ergin. "Antony Flew'de Tanrıya Dair Paradigma Değişikliği". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2015), 215-245. <https://doi.org/10.20486/imad.02718>
- Özdemir, Metin. *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*. İstanbul: Kakütis Yayınları, 2014.
- Özkan, Mehmet Şükrü. "Antony Flew'ün Ateizmden Tanrı İncancına Yolculuğunda Kanıtların Rolü: Eleştirel Bir Yaklaşım". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2018), 481-505. <https://doi.org/10.31454/usb.476934>
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı'nın Varlığının Delilleri". *Din Felsefesi*. 123-156. Ankara: Grafiker, 5. Basım, 2021.
- Salmazzem, Mehmet. "Turan Dursun'un Ateizme Geçışı ve Kur'an'ın Tevrat'tan 'İktibas' İddiası". *İslam Düşüncesi Araştırmaları -III- Yaşadığımız Çağ-*. ed. Hasan Harmancı ve İbrahim Yıldız. 21-48. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.
- Uslu, Ferit. "Düzen ve Gâye Delili Üzerine Bir Analiz". *Dinî Araştırmalar* 4/12 (2002), 31-48.
- Yaran, Cafer Sadık. "The Ecological Value of the Teleological Argument". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1996), 181-189.
- Yıldız, İbrahim. "Mümkün En İyi Dünya ve Kötülük". *İslami Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 634-641.
- Yıldız, İbrahim. "Olasılık, Tanrı ve Kötülük". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/1 (2021), 97-107. <https://doi.org/10.47145/dinbil.936149>
- Yıldız, İbrahim. *Teizm ve Ateizm: Delilci Kötülük Problemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kutsal Kitap*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi – Yeni Yaşam Yayınları, 2011.

